

ГРАЖДАНСКО-ХУМАНИСТИЧНИТЕ И КУЛТУРНО-ЕСТЕТИЧЕСКИТЕ ОСНОВАНИЯ НА ЕДНА ПЛОДОТВОРНА ДРУЖБА: ШИШМАНОВ—ВАЗОВ

ГЕОРГИ ДИМОВ

Във всичко ние бяхме
едно сърце, една душа.

Иван Шишманов

Ако научното наследство на проф. Ив. Шишманов — толкова богато и разнообразно в проблемно, тематично, жанрово отношение, и днес продължава да ни удивява не само със своята фактологическа страна, но и с проникновените съждения, характеристики и изводи на автора, с патриотично-хуманистичния патос, с всичко онова, което ни изпълва с вяра в културноспособността на народа ни, тласка към нови размисли и търсения, с онова пророчество, с което се вещаят бъдещите насоки в развитието на националната ни наука и култура, на общочовешката цивилизация и прогрес, то не по-малко ученият ни възхищава и с оная готовност и всеотдайност да общува по всички възможни начини с творческата ни интелигенция. Една рядка отзивчивост към нейното интелектуално-нравствено извисяване и народностно осъзнаване, за да служи на високи демократични национални и общохуманитарни идеали. Една вътрешна необходимост да навлиза в чужди творчески светове и чрез взаимно обичуване да утвърждават житейски истини и духовни ценности.

Пословични са наистина Шишмановите усилия да поддържа всякакви връзки с почти всички хора на духовно-интелектуалния труд — негови съвременници, да общува с тях, да съдейства за тяхното правилно развитие, за преодоляване на житейските им несгоди, на социалните, нравствените, творческите им терзания. За него формирането на интелигенция с високи народностни и морални принципи е било предпоставка за всеки национален възход, оправдание на всякакви жертви. Осъзнал колко сурова е била тогавашната обществена действителност към хората на духовната енергия, колко хладнокръвни са били силните на деня към тревогите и нуждите на творческата интелигенция, ученият проявява рядко съчувствие и отзивчивост към всички ония, които живеели с благородни пориви да обогатят културната ни съкровищница. Затова към него са се обръщали всички за съвет и помощ, за подкрепа — морална, материална, творческа. И той наистина си спечелва име на верен приятел на българските писатели, учени, книжовници, на безкористен „меценат“ на творците на националната ни наука и култура, на възторжен радетел за появата на високи интелектуални и естетически ценности.

Свидетелство за тая страна от Шишмановата плодотворна дейност е и оставената ни в наследство богата кореспонденция на големия учен с хората на перото от няколко поколения, както и други документи — незаменимо градиво за техния духовен свят и

граждански вълнения, за житейските им негоди и творчески пориви, за социалната и нравствено-психологическата атмосфера на времето.

В това отношение извънредно показателна е десетилетната дружба на Шишманов и Вазов — оказала се толкова полезна и за учения, и за писателя, но най-вече за писателя.

* * *

Едва ли може да се намери по-богат и благодарен материал за всякакъв род историко-литературни, теоретико-естетически, биографско-психологически проучвания от този оставен ни в резултат на една рядко сърдечна и творческа дружба, на една умело водена анкета — разкрила ни генезис и замисъл на толкова много Вазови произведения, а не по-малко показателна и за човека, гражданина, твореца Вазов. Две големи, конгеннални личности в дълбоко духовно общуване, вдъхновявани от един идеал, устремени към една цел — да помогнат на своите сънародници да се извисят до по-високи културни, нравствени и естетически ценности, единият — с упойващите звуци на поезията, другият — с логиката и законите на научната мисъл. Два оригинални свята, всеки от които излъчва една своеобразна красота, духовно-интелектуално богатство, народностно-нравствена омьдреност. И двамата сякаш взаимно се допълват: поетът — олицетворение на българина в самородните му патриархално-демократични черти, ученият — на българина, школувал в европейската култура, озарени и двамата от духа на демократичните идеали на националното възраждане, от хуманизма на века. Колкото и дискретен и затворен да е, Вазов чувствава нужда от човек, комуто да се довери, който може да го разбере и в творческите му пориви, и в съкровено-човешките му терзания. Шишманов смята за свой патриотичен и научен дълг да посочи величието на големия поет, да го насърчава в благородните му замисли, художествено да пресъздава минало и настояще на народа ни, способен да издигне националната ни литература на равнището на европейската. И затова ще го брани от всякакви корисни нападки отгдето и да идват те, като му обяснява, тълкува законите на литературната еволюция.

На Шишманов се пада заслугата, след като още в началото на 90-те години посочва убедително големите идейно-художествени качества на някои от най-добрите Вазови произведения, по-късно — проявявайки голям такт и умение, да навлезе в „светая светих“ на народния поет, да разкрие обществено-историческите и индивидуално-психологическите корени на творчеството му, да ни остави с нищо незаменими документи и свидетелства за живота и делото му, за семейна среда и народностно-нравствени терзания.

Страстен поклонник на Вазовите патриотични стихове още по време на Освобождението, Шишманов е привлечен с особена сила и от личността на поета, когото вижда за първи път в дома на Мих. Георгиев заедно с други писатели през 1885 г. Тази първа среща, описана вълнуващо и релефно от младия учен, завинаги ще се запечата в съзнанието му. Поетът пленява завърналия се студент от чужбина, за да участва като доброволец в Сръбско-българската война, не само с външността си, но и с духовното си излъчване. „И скоро поетът ми се откри с всичката оригинална прелест на дълбоката си българска душа.“ Разговорите за литературата между събраниите писатели се запечатват дълбоко в съзнанието на младия студент и той по-късно ще признае: „Няма никога да забравя тая приятелска литературна среща.“¹ Отсега нататък обаянието на поета над поклонника на българската поетическа муза непрестанно ще расте.

Няколко години по-късно, вече като началник на отделение в Министерството на народната просвета и редактор на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, научил, че завърналият се от изгнание поет носи ръкопис на голям роман, настойчиво ще го моли да се съгласи да бъде отпечатан на страниците на новоосновения Сборник. На възражението на Вазов, че романът още не е готов, че само първата му половина е написана, Шишманов го уверява, че ще напише и втората половина. Обещава му и голям хонорар. Вазов признава, че такава голяма сума е била изненада за него — „в оная сиромашия... оная нищета, в която живееха домашните ми!“

¹ И в. Д. Шишманов. Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1930, с. 35.

Още през юли 1889 г. започва набирането на ръкописа и вече на 25 ноември излиза първият том на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. Втората и третата част излизат в следващите т. II и III на Сборника. А като цяло романът се появява едва през 1894 г. При такива обстоятелства започват личните и писмените връзки между учения и писателя, които непрестанно ще се разширяват и углъбяват, за да се превърнат в духовна необходимост и за двамата.

Първите разменени писма между тях засягат въпроси около печатането на „Под игото“. Сам Вазов по-късно признава, че поради засилилите се антируски настроения сред тогавашните управляващи кръгове той се колебаел дали да продължи романа, но настояванията на Шишманов премахнали съмненията и отново подхванал работата и довършил романа².

С широката си култура, емоционална душевност и сигурен реалистичен усет младият учен постоянно спечелва доверието на иначе затворения и твърде дискретен поет. Срещите и разговорите зачестяват, еднакво желани и полезни и за двамата. В дневника си от 1900 г., като говори за дружбата си с Вазов, Шишманов признава: „Прекрасно се разбирахме. Нашите естетически възгледи напълно се покриват, нашите мнения за литературните ни сили и произведения се съгласяват. „Денница“ (впрочем името не се знаеше още) щяхме да издаваме най-напред наедно. Между това аз се залових за Сборника и следователно не можех да мисля да се ангажирам и в друго списание.“ Все в този дневник, като говори за дружбата си с Вазов, на 21. IX. 1900 г. той пише, че решили да образуват „една книжовна дружинка, която да се събира без устав и параграфи, веднъж в неделата, в някоя гостилница и там да си приказваме за книжнина и изкуство“. Но проектът пропаднал, защото от явилите се 20 души съвсем малко се интересували от литература и изкуство.

На Шишманов се пада и заслугата пръв да види и оцени сравнително най-високо, още през 90-те години, идейно-художествените качества на някои от най-добрите Вазови творби. Многократно подчертава големите културно-исторически, национално-патриотични, идейно-художествени качества на Вазовите шедьоври „Епопея на забравените“, „Под игото“, „Хъшове“.

Когато през 1894 г. излиза драмата „Хъшове“, Шишманов пръв публикува рецензия за тая творба. Виждайки в правилна насока качествата на драмата, още тук подчертава, че „главната мощ на нашия национален поет ние я съглеждаме в неговата епика“, че „Епопея на забравените“ и „Под игото“ образуват кулминационната точка на Вазовия талант“. Критикът цени драмата като летопис на определен момент от българската историческа действителност и правилно отбелязва, че Вазов „умее да извлича ефектното, характеристичното от събитията и фактовете“, че „Хъшове“ е „патриотична драма в най-тесен смисъл на думата. Идеята, около която всичко се върти, е идеалната любов към отечеството... В спеническото развитие на своята идея Вазов — поетът на борбите за политическото ни освобождение — е излял цялата си душа. Хъшовете са една апотеоза на патриотизма.“ Като прави и някои критически бележки на първата Вазова драма, Шишманов подчертава и приносa на писателя за развитието на този литературен жанр у нас. И заедно с това изтъква, че главното мерило за стойността на едно произведение е начинът, по който го възприема публиката. Писателят е длъжен да се съобразява с нея, „за която той най-главно пише, иначе трудът може да остане неразбран, а драмата желае непосредствено да влияе“. В заключение насърчава писателя да продължава да работи, за да създаде и други жизнено правдиви, патриотично и емоционално действени драматични произведения въпреки скептицизма на някои критици³.

Както в първите си две рецензии от средата на 80-те години, така и тук Шишманов изхожда от верни, реалистични позиции относно характера и задачите на едно художествено произведение, относно своеобразието на драматичния жанр. А като се

² Вж. Ив. Вазов. Преди тридесет години. Спомен за една моя книга. — В: Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов по случай тридесетгодишната му научна дейност. С., 1920, с. 14.

³ Хъшове. Драма в 4 действия от Ив. Вазов. — Български преглед, 1894, кн. I, 175—180.

има предвид, че по онова време у нас започва да нахлува модернистичната естетика, изразените от Шишманов възгледи придобиват още по-голяма значимост за утвърждаване на реалистичната линия в младата ни национална литература.

Като взема повод от превеждането на „Под игото“ на различни западноевропейски и славянски езици, в една кратка критическа бележка ученият се изказва най-възторжено за романа, който според него е най-високото достижение на националната ни литература. С възмущение разкрива користните цели на отрицателите на романа. „Тоя грамаден и неочакван успех на първия наш роман не контрастира ли странно с ниските, дребнавите нападения, които в последно време се сипят из една пигмейска среда и целта на която е да произведат един вид *baïsse* в общото възхищение, с което биде посрещната идеята за 25 годишния юбилей на Вазов? Малки същества, неспособни да се поставят по-високо от своето жалко „аз“, толкова по-жалки, че между тях има и такива, които са се учили от „безподобния, великия Спиноза, да гледат на нещата *sub specie aeternitatis* и които, срамно е да се каже — доскоро са били най-въодушевените, най-опиянените херолди на поета.“⁴ Ясно е, че тук възмутеният учен визира д-р Кръстев, който по това време започва все по-често да критикува едни или други Вазови произведения, изоставяйки доскорошните си разбирания и оценки. Несъмнено промяната, която настъпва в позициите на Кръстев към Вазов и изобщо в цялостното му критико-естетическо мислене, стават причина за бързото охлаждане на отношенията между Шишманов и Кръстев — редактора на „Мисъл“, били някога състуденти и доскоро приятели, между които има разменени над стотина писма за времето 1888—1891 г. Отсега нататък Шишманов ще брани неуморно Вазов от нападките, идващи от различни среди, обусловени от различни съображения и естетически критерии⁵.

Чувствителен към всичко, която засяга поета, Шишманов не закъснява да откликне на всяко проявено внимание към неговото творчество. Когато през 1895 г. в едно австрийско списание („Die Zeit“) бива отпечатан в превод на немски език един Вазов разказ, нашият учен бърза да поздрави преводача, макар че съглежда и някои неточности, насърчава го да преведе творби и от други български автори, защото българската литература е била твърде непозната за немците⁶.

А с каква истинска национална гордост осведомява големия учен-славист В. Ягич за чествуването на Вазовия юбилей през 1895 г., коронясан в Народното събрание, както някога Петрарка на Капитолий. „Тържеството беше сърдечно и възвишено. Не Ви ли иде на ума епохата на италианските хуманисти от 14 и 15 век? Но нашето духовно възраждане представя въобще такива поразителни сходства с италианското *Rinascimento*, щото и тържествената коронация на поета не може да се вижда такъв голям анахронизъм, при всичко, че мнозина, между тях и аз, които желаеха едно по-скромно отпразнуване на юбилея... От 24 септември нататък литературата става у нас един силен фактор и литераторите, пак като италианските хуманисти, едно важно, уважавано съсловие. Това е, чини ми се, значението на празника. Нека се надяваме, че модерните условия ще попречат на това хуманистично учение да повторят грешките на италианското.“⁷

Видял в лицето на Шишманов възторжен патриот, ерудиран литератор и обективен ценител на творчеството му, Вазов ще започне все по-често да се обръща към учения за съвет и мнение. Така още от началото на 90-те години между тях започна една преписка, извънредно показателна както за литературнокритическите възгледи на учения, така и за творческите търсения и терзания на писателя. „Пращам ти драмата (Дядо Драган). Ще очаквам с нетърпение да узная твоето впечатление и да се ползувам от бележките ти... Понеже снощи стана дума за названието, ще ти кажа, че най-напред бях турил „Спасител“, но ми се видя много тенденциозно, затова го мах-

⁴ Български преглед, 1895, кн. IX—X, с. 314.

⁵ Вж. Г. Димов. Иван Вазов и българската литературна критика. С., 1974.

⁶ Български преглед, 1895, кн. VII.

⁷ АБАН, ф. 11, оп. 3, з. с. 1733.

нах. Не е зле да прочетеш заличените места в драмата — пише Вазов на Шишманов, когото чувства вече свой приятел. И като постскриптум: „Пращам ти тук и забележката, която мисля да туря при „Хъшове“. Ако обичаш, притури онова, което мислиш, че липсва, за да направи мисълта ми по-ясна, аз с удоволствие ще го прочета и приема.“⁸

Постепенно поетът привиква да не праща нищо за печат преди да чуе мнението на отзивчивия си приятел и обективен критик, на неофициалния си рецензент. Затруднен да намери подходящо заглавие на комедията си за вестникарите, той моли Шишманов да му помогне в избора на няколко заглавия — „или пък ако Вам хрумне някое по-пригодно название“ (26 юни, 1900). Очаква с нетърпение да бъде спокоден и да чуе мнението за изпратените разкази. „В случай на невъзможност повърнете ми ги с бележките си“ (25 май 1902). В друго писмо от това време го моли за съвет по редица въпроси във връзка с новата му книга с разкази (12 юни, 1902). Подобни писма и молби ще му отправя в продължение близо на три десетилетия, до края на живота си.

И през цялото това време Шишманов с готовност се отзовава на Вазовите искания, внимателно и с уважение прави критическите си бележки, съвместно търсят най-подходящата форма, за да се открие по-пълно определена идея, да се осъществят най-добре авторския замисъл. Трябва да се съжاليا, че Вазов не запазвал отначало Шишмановите писма-отговори, за да се види по-конкретно в каква насока са били бележките на критика. За техния характер можем да съдим по онова, което намираме в запазените писма от по-късна дата.

В откровени разговори, при все по-честите срещи или в сърдечни писма двамата засягат много въпроси от литературния и общокултурния живот, взаимно изясняват идейно-естетическите си позиции, гражданските си възгледи. Те еднакво страдат от пошлостта и корупцията в обществения живот. Когато през 1903 г. Шишманов, вече министър, получава писмо, в което Вазов изразява неудобството си да иска застъпничеството на своя приятел, защото по това време във в. „Мир“, орган на консервативната партия, към която се числял официално поетът, била подета кампания против Шишмановата просветна политика, нашият учен изразява недоумението си от подобно стеснение, подчертава, че двамата ги свързват „нерушими симпатии“, че министерският пост, чиито „сладости“ някога изпитал и поетът, съвсем не трябва да влияе върху сърдечността на тяхната дружба. „Остави на мира министъра и не забравяй твоя верен почитател и приятел“. А що се отнасяло до грубите, безскрупулните нападки от страна на консерваторите, Шишманов уверява писателя, че разбира неудобството и състоянието му, искрено му съчувствува. „Изглежда, че Вие сте безсилни да обуздаете низките интриги в собствената си среда. Може би Вие сте повече за оплакване от мене, защото аз имам винаги свободата да се защита, а Вие сте принудени от „висши“ партийни съображения да си турите „намордници“. Бедни, бедни хора! Беден идеалист, мечтател, кристално чиста натура, Вазов, докде те е закарала политиката, калната, грозната, котерийната политика! Аз плача за тебе, защото ти знаеш колко те обичам, колко треперя за твоята репутация и твоето хубаво име...“ Обещава да навести поета, защото „имам нужда от малко разтуха от житейските неволи“ (19 юли 1903).

Все по-непреодолимо у Вазов се утвърждава навикът да иска да узнае мнението на Шишманов, да чуе бележките на своя пръв неофициален рецензент. Настойчиво търси помощта му при колебания и съмнения относно една или друга своя творба. На 12 юли 1906 г. съобщава на строгия си, но справедлив съдник, че поправя драмата „Борислав“ и моли да го посети, за да поговорели подробно. На 1 август отново му пише: „Преработих окончателно „Борислав“ и сега се преписва на чисто. Щом бъде готов, ще те моля да го прочетеш, както сме говорили...“

Разбира се, и Вазов на свой ред не остава безразличен към Шишмановата научна и културна дейност. Не един път изказва мнението си за негови статии, трудове, об-

⁸ 13 ноември 1892 г. Всички писма, използвани в по-нататъшното изложение, се намират в архивния фонд на Ив. Шишманов в БАН, ф. 11.

ществени прояви и т. н. „Четох твоята реч пред конгреса на славянските гости. Целувам те в устата за нея, за пламенните чувства и възвишени и верни идеи. Впечатлението ще е било дълбоко. „Да си жив, батюшка“ — му пише поетът през 1906 г. И още: „Получих един № от в. „Genevois“ с превода на твоята хубава статийка за Паисий и Русо. Чини ми се само, че някои части в нея не са тъй хубаво преведени.“

И когато е принуден да живее в чужбина, ученият-патриот не престава да се интересува от литературния живот в родината, от творчеството на Вазов. Поетът също споделя тревогите след затварянето на университета, но го съветва да се отдаде на научните си занимания, да се абстрахира от мерзката българска действителност. „По-добре забрави политиката и извите български и отдай се всецяло на твоите ценни научно-литературни занятия. А нашата България тъй ще си иде. Зла орисия виси над нея“ — пише Вазов през 1907 г. Поетът съжалява, че верният му приятел и изповедник е така далече и не може да се възползува от бележките му за някои ново-създадени творби. „Борислава“ пак преработвам, като се ползвам от твоите правдиви указания, за които ти пак благодаря.“ Споделя и мнението си за тогавашната българска поезия, огорчението си, че все още не се е появила оригинална българска драма с високи идейно-художествени качества и т. н. (7 октомври 1907).

През 1908 г. група измежду младите литератори решава да издава ново литературно-научно списание „Утрина“, наврядно във връзка със спирането на сп. „Мисъл“. Инициаторите веднага се обръщат и към Шишманов, който по това време е все още в чужбина, с молба да сътрудничи на новото периодично издание. В едно дълго писмо-отговор ученият с готовност подкрепя инициативата и пише: „Вие знаете как охотно поддържам всяка добра инициатива, убедили сте се, че не съм от тях, които съглеждат нещо престъпно в желанието на младите да надминат своите предшественици, допускам дори, че има винаги полза за литературната сволуция от борбата на литературните школи и кръжоци.“ Съветва да привлечат всички млади дарования и наред с тях и Вазов. И в тази връзка споделя опасенията си за здравето на поета, щом лекарите са му забранили да чете и пише. „Като си помисля само, какви душевни мъчения трябва да е претърпял тоя необикновено чувствителен човек, като си въобрази неговото ужасно уединение сред младите, които изстрадаха на неговите плещи, за да му отрекат правото на съществуване едва ли не, аз потреперам. . . Като истински поет, той има нужда от признание, от ласки, от обич. Равнодушието го обезсърчава, злобата го съсипе. Колко пъти аз съм бил единичният да го утеша, да повдигна духа му. И да знаете как той е благодарен за най-малката признателност, как при всичките обиди от сърце се радва на всеки успех на младите. Да знаяхте, вие бихте го окръжили и не бихте позволили на съдбата да го съкруши, вие бихте придали нова сила на музата му. . . , ако това е възможно.“ Ето още едно свидетелство за усилията на Шишманов да обедини различните поколения творци в името на голямата народностна литература, при все че съзнава неизбежните противоречия между тях. От друга страна, с това си обръщение към младите ученият психосоциолог иска да предпази поета от по-нататъшни огорчения и отчаяния, видял колко е изтерзан, колко е стъписан и разколебан от зачестилите нападки — идващи от различни страни⁹.

По това време модернистичните веяния у нас все повече се засилват. Критиките към поета от страна на д-р Кръстев и Пенчо Славейков стават все по-яръсти и безогледни, а започват критики и от страна на социалистическия печат. Поетът, изпаднал в угнетено душевно състояние, подсилено и от физическото страдание, се затваря в себе си и дълго време не намира сили да пише на приятеля си в чужбина. Това необичайно мълчание силно безпокои прокудения учен.

Разтревожен за тежкото психическо състояние на Вазов, в едно дълго и сърдечно писмо Шишманов успокоява поета, разяснява, че зачестилите атаки към творчеството му са исторически обясними и не трябва да смущават духа му. „Откато те знам като човек и поет, аз съм те дълбоко уважавал и обичал. Вземал съм най-живо участие

⁹ АБАН, ф. 11, оп. 3, а. е. 1290.

в своята съдба и съм намирал истинска наслада в своя култ към тебе. Никога не съм ти изневерявал, не съм се колебал в оценката на твоя талант. . . . Аз и днес, както и вчера и преди години, и преди десетки години ценя в тебе най-силния изразител на българската народна душа в художествената литература. Хистеричните викове на самозвани гръмовержци и завистливи пигмеи никога не са могли да забъркат моето съждение. Но аз не съм съглеждал иначе нищо неестествено или вредно в борбата на „младите“ против „старите“. Няма какво да се прави, драгий Вазов. Това е един общ закон в литературното развитие и залог за всяка еволюция: младите поколения винаги са в опозиция към непосредствено предшестващите, ако и да стоят на техните плещи. Така е било (вземим историята на която обичаш литература!) — така ще си остане вечно. Даже Шекспир, Данте, Гьоте, Шилер не са били винаги всеобщо признати. Имало е епохи, когато тяхната слава е била бурно оспорвана. — Тъй е! И литературните поколения се борят за съществуване *Struge for lite*. Печално е само, че в тия борби не се спазват рицарски похвати, че в разгара на сраженията не се падат никакви репутации, никакви светини. (Не забравяй и необходимата *специално българска* окраска на тия борби. Погледни само каква ожесточеност владее в политическите ни разногласия.) Фанатично иконоборство! Докато дойдат още *по-млади* поколения, които по реакция търсят опора в отдавна низвергнати идоли! Е, добре, аз ти предричам: няма да се мине много време и около твоето име ще се групира „най-младата литературна България“, която ще иска под твоето знаме (може би и против твоята воля) да нанесе поражение на сега тържествуващите твои врагове. Това нека ти бъде утеха“ (2 януари 1909). Каква прозорливост наистина относно непреходността на реалистичната естетика на жизненоправдивото творчество на Вазовите народностни традиции, колко правдиви схващания за насоката на бъдещото литературно развитие! Макар в случая да не сочи философско-естетическата основа на борбата срещу Вазов, той прекрасно разбира нейната закономерност. Не един път в лекциите си изтъква културно-историческата обусловеност на борбата между различните литературни поколения, между различните школи. По-късно, през 1925 г., обнародва и специална статия, за да обоснове появата на отделните литературни школи от позициите на своя психосоциологичен метод. Но смяната на една школа с друга, борбата между поколенията е полезна само тогава, когато се отнася наистина за талантиливи млади сили. Тази борба е полезна, когато се води искрено и от истински и големи таланти. За съжаление обаче „често младите литературни школи се превръщат именно в капица, в които се кади вечно тамян на едно, понякога съмнително божество. Свободното състезание за един скъп принцип се изражда в литературна фелдфебелщина, фанатично отрицание и охулване на всичко, което не принадлежи към школата. Нещо по-лошо: школите се преобръщат нерядко в учреждение за взаимно възхваление. . .“ А понякога, колкото и високо да декларират някои своите теоретически, твърде отвлечени принципи, „литературните школи, и най-искрените, служат често, ако и несъзнателно, на своите интереси. Идеалната наглед борба има понякога твърде некрасива и грубо реалистична подкладка. Зад хубавите лозунги да се воюва само за истината и свободата на изкуството се крият дребни, егоистични мотиви: стани, за да седна аз! Ала даже и в тия случаи, победата е все пак на тая страна, която е умяла не само да употреби в лютите сражения най-целесходните средства, най-усъвършенствуваните и силни оръдия, а и да стане изразителка на известни обществени тенденции, на социални промени, нужди или вкусове, да подкрепи копнежите на един народ или на една част от него или поне на едно еднакво мислещо, съзнателно или несъзнателно малцинство, което има амбиция да се наложи на обществото със своята искрена жажда за реформи в изкуството или в коя да е културна или политическа област.“¹⁰

Все в по-горе приведеното писмо от 2 януари 1909 г. Шишманов приканва угнетения поет да настрои лирата си, за да затрепти отново, все така звънлива и

¹⁰ Ив. Шишманов. Литературните школи. Към въпроса за „новото“ и „старото“. — В: Избрани съчинения, т. II, 310—313.

чувствителна към житейските проблеми, да споделя тревогите си със своя верен приятел. „Аз бих разменил тъй охотно мисли с тебе върху въпросите, които взаимно ни интересуват. Ти би намерил в мене една душа, способна да те разбере и подкрепи в минути на обезсърчение и съмнение. Впрочем трябва ли да те уверявам в това? ... Защо доброволно и упорито се изолираваш, защо се оттегляш във вътрешността си като някакъв еж? Не забравяй, че старееш и че с годините имаш все повече нужда от души, които трептят с теб в унисон.“

Вазов е така потиснат и смутен, че все още не намира сили да отговори на толкова съчувствено писмо, изпълнено с толкова прозорливи социално-естетически съждения и прогнози. Само с няколко реда уведомява приятеля си, че ще му пише, „щом се усети добре“. И сякаш за да подсказе за душевното си състояние, за угнетяващата го обществена атмосфера, поетът прибавя и едно четиристишие:

Когато ида в Балкана
В ония тъмни дъбрави,
Сърце ми бързо ще сети
Свобода, лекост и здраве.

Така, ако покрусеният и възмутен от политическата действителност учен-хуманист забягва в далечна чужбина, то не по-малко огорченият поет-патриот ще търси утеха сред родната природа.

* * *

Когато наскоро Шишманов се завръща в България, срещите и разговорите биват тутакси подновени — все така сърдечни и искрени, посветени най-вече на творчеството на поета. Вазов продължава да се консултира със своя неизменен приятел за едни или други стихове, писани по време на Балканската и Междусъюзническата война. Някои от тях, вдъхновени от освобождението на Тракия, по настояването на Шишманов биват обнародвани в сп. „Свободно мнение“, където нашият учен пише по това време няколко смели обществено-политически и общокултурни статии, отличаващи се с критичност и демократизъм, с прогресивен патос, със страстната си защита на българското население в Македония. Известни са признанията на Шишманов за ролята му в поетическото „възкресяване“ на поета, намерило израз в стихосбирката „Под гърма на победите“, написана „в няколко дена след един разговор с мене, в който между другото ми казах учудването на неговите приятели, че „великите събития не са могли да го възпламенят“. Мнозина се боят, че Вазов се е изчерпал.“¹¹

Междувременно Шишманов решава да започне една обстойна литературна анкета с народния поет, за да очертае семейна среда и индивидуално-психологически предразположения, да улови народностни вълнения и духовни пориви, да разкрие генезиса на произведенията му, да навлезе в най-интимните и неусловими страни на творческия процес. Дългогодишните му историко-литературни занимания са го научили да цени личните признания на твореца относно обективните поводи и субективните творчески замисли при написването на едни или други произведения. „Колко енергия губи критиката, често с въздушни хипотези за генезиса на известно поетическо произведение за настроението и времето, при което е било концепирано и написано, за лицето, на което е било посветено, за оценката му у самия създател...“ И по-нататък: „Това ми даде идеята един ден да прекарам с него един по един всичките томове на пълното Паскалево издание на съчиненията му, начинайки с първите му лирически песни и да отбележа какво помни за тях, кога и за кого и по какъв повод ги е писал.

Аз пристъпих към Вазов съвсем не като Ексермана към Гете. Моят зрителен ъгъл е съвсем друг: тоя на литерар-историка...“¹²

Научил колко е нехаен поетът към ръкописите си, към всякакъв род документи, които разкриват творческата истина на произведенията, към писмата, които е полу-

¹¹ Ив. Вазов. Спомени и документи. Пос. съч., с. 348.

¹² Пак там, 353—354.

Чавал или изпращал, унищожавани най-лекомислено, литературният историк се заема да го убеждава за неизмеримата стойност на подобен род материали за литературната наука. Със завидна упоритост, търпение, с такт и умение се стреми да изтръгне повече признания от писателя, повече лични свидетелства и документи, „за да ги запази и използвам по-късно за един голям труд върху живота и творчеството на поета. . . Днес може би нямаше да има нито един Вазов ръкопис, както са пропаднали всички, които е давал за печат, преди да захвана да ги събирам или да ги спасявам от коша му. Какво голямо значение имат коректурите. . . Как мисълта на поета се е изменяла и в течение на печатането. Вазов изменяше не само на шпалти, а и на стра-ници“ — пише Шишманов в предговора към незавършения си труд¹³.

Под най-различни форми, с твърде деликатни подходи литературният историк иска да вникне в творческата лаборатория на художника. Като съпоставя поправките и отделните редакции на едно произведение, той търси да проследи творческия процес, да види как поетът е дошъл до последното оформяне на художествения образ, иска да очертае пътя на неговата мисъл, да открие вътрешните подбуди на писателя при реализиране на творческата си идея на основата на конкретен жизнен материал. Вазовият екземпляр на първия том от „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, где то е печатан за пръв път романът „Под игото“, е изпълнен със собствено-ръчни бележки на Шишманов. При редовните им срещи Шишманов чете романа и Вазов му съобщава какви са били подтиците, реалните подбуди, прототиповете на героите на романа, давал му е сведения относно цялата онай реална действителност, отгдето поетът е черпил жизнения си материал¹⁴.

Несъмнено, за да се насочи към такъв род проучвания върху писателя, Шишманов е имал предвид подобни литературни анкети в чужбина. Той обаче в случая с Вазов не си служи само с акнения метод в усилията си да осветли всички страни от Вазовата личност и дело. Личните признания на поета идват само да допълнят изводите, наблюденията, до които той се е домогнал в обстойните си социално-исторически, биографически проучвания и литературно-психологически анализи.

Макар че проникновеният учен, вещ събеседник и анкетър не можа да завърши този така широко замислен и всестранно документиран труд, той представлява едно рядко солидно научно дело, изходно начало на всякакъв род по-нататъшни изследвания. Оставеният ни в наследство обемист том (издаден посмъртно) със спомени, изповеди, анализи и преценки, наблюдения и характеристики, със съждения и документи от всякакъв род е извънредно интересен, еднакво показателен както за биографията — творческа и житейска на поета, за неговите идейно-естетически схващания и народностно-емоционален строй, така и за научно-перспективния комплексен метод на Шишманов, когато пристъпва да разгледа и осветли един такъв феномен като народния поет.

Колкото и скептик да е бил Вазов по отношение морала на съвременното му общество, колкото и дискретен да е бил, особено към края на живота си, Шишманов е успял да го предразположи за откровения, да спечели доверието му, за да разкрие и най-интимните си преживявания и помисли. Двамата приятели толкова се привързват един към друг, че еднакво страдат, когато не могат да водят своите откровени разговори, да се срещат в уречената „всяка сряда“, за да споделят чувства и настроения, мнения и преценки за едно или друго произведение.

Шишманов вече се е сродил дълбоко с Вазовата душевност, влязъл е изцяло в бита и душевността, в творческата лаборатория на поета и нищо не убягва от острия му поглед. Когато по време на Първата световна война Вазов в своя патриотизъм стига и до някои увлечения, Шишманов споделя недоволството си от патриотарските му стихове, припомня му, че той има „репутацията на хуманен поет“ и не е оправдано да пише стихове, пълни със злъч и ненавист към съседни народи. При тези разговори

¹³ Пак там, 354—355.

¹⁴ Тези бележки подробно са разгледани от Р. Чолаков, сп. Българска мисъл, 1931, кн. X, с. 692.

Вазов е принуден да заяви: „Виждам аз, че по-обичаш хуманните, в които няма нищо канибалско.“ На което Шишманов отговаря: „Не крия. Добре е да оставиш на други зоологическия патриотизъм. Това не е присъщо на твоя характер.“ Ученият-хуманист изтъква, че шовинистичната военна лирика звучи като анахронизъм сред цялото демократично творчество на поета; насочва го към тематика, която да изразява социалните стремежи на народа, борбите му за свобода и прогрес, да възпява хуманизма и демократизма. По-късно, когато ще отрезвее от първия ентусиазъм на войната, поетът ще признае пред своя приятел: „Можеш да бъдеш уверен, че и аз ценя като художествени произведения повече своите стихотворения с общочовешки мотиви“, оплаква се обаче, че критиката останала безучастна към творбата му с хуманен характер. „Впрочем на общочовешкото у мене малко се е обръщало внимание. — Ето казали някои дума за сборката ми „Под нашето небе“, в която съм вложил най-хубавите, най-хуманните си песни. . . Нигде няма и най-малкият отзив. . .“ И Шишманов бърза да го успокои, като му съобщава, че социалистът Георги Бакалов е включил много от стиховете му „с общочовешки теми“ в сборника „Лъчи на българската поезия“¹⁵.

Мисли от подобен характер Шишманов изказва и по други поводи, насочвайки поета към социално-нравствени мотиви, вълнуващи не само българина, но и човека изобщо, съдействащи за сближение на народите, за търпимост в името на високохуманни идеали. За разлика от нашия учен тогавашната официална критика е бързала да венцехвали именно увлеченията на поета по една твърде несвойствена нему шовинистична поезия.

През лятото на 1917 г., след известна душевна депресия поетът се оттегля сред природата на Костенец и създава едни от най-интимните си песни. Шишманов приветства от сърце творческото подмладяване. „Ти си като Антей. Трябва да почувствуващ под нозете си обожаемата, царствена, разкошна природа, за да усетиш пресни сили и прежна младост.“ И го съветва да остане по-дълго сред тая упоиваща природа, за да обогати с нови лирични перли литературата ни (18 юни 1917). А в едно друго писмо ще му припомни да не се откъсва от народния живот. „А ти не бягай от народа, който те обожаваш. Тоя беден народ заслужава да се потревожиш за него.“

И двамата продължават чрез писма духовното си общуване. „Скучая от твоето отсъствие. Средите са ми сега глупави и празни, както и живота тук“ — признава поетът през 1920 г. на Шишманов, който по това време е в Швейцария и не могат да се срещат в определения ден. А Шишманов от своя страна, споделяйки възхищението си от алпийската природа, ще възкликне: „О, да беше и ти при мене. Защото ти знаеш какво място заемаш в моя живот — ти едничикият!“ (8 август 1920).

* * *

Неизмерима е тъгата на Шишманов, че след като е бил инициатор за чествуване 70-годишнината на Вазов и е положил толкова усилия да го убеди в националната целесъобразност на един такъв юбилей, се оказва така далеч, когато ще се празнува „Великден на българската литература“. По този повод Шишманов признава, че му е било трудно да убеди поета да се съгласи да бъде чествуван най-тържествено. „Може би мнозина да се удивят, мнозина може би няма и да повярват — българският скептицизъм е известен, но аз помня много добре какви усилия трябваше да употребя и какви аргументи да приведа, докато го убедя именно, че неговият юбилей няма да бъде само едно лично негово тържество, а и една апотеоза на цялата българска литература в лицето на нейния най-виден и най-стар представител“ — говори Шишманов в словото си, произнесено в Народния театър на 30. IX. 1926 г. по случай петгодишнината от смъртта на поета¹⁶. В редица писма от това време нашият учен изразява и мъката, и радостта си, и възторга и гордостта си за мастития юбиляр, споделя най-възторжените си чувства към човека, олицетворяващ художествената мощ на българ-

¹⁵ Иван Вазов. Спомени и документи. Пос. съч., с. 104.

¹⁶ Иван Вазов. Спомени и документи, с. 363; също: Иван Вазов за втория си юбилей. Българска мисъл, 1927, с. VII—VIII.

ския национален гений. Нееднократно припомня, че в тези дни се чувствува не само Вазов, но се утвърждава и националното самосъзнание у българина. Изказва проникновени съждения за дълбокия смисъл и значение на Вазовото творчество, съждения, които са най-високата оценка в националната ни критика за създаденото от Вазов.

При всичкото напрежение и възбуждане около юбилея и Вазовата мисъл е отправена към намиращия се така далеч приятел, описва му психологическото си състояние при спонтанната народна признателност. „Но аз ще понеса до край кръста си — кръста на славата. . . , аз съм пиян сега, защото цяла мислеща България ме окръжава, помазва с любов! О, тоя добър, тоя хубав народ! Как се чувствавам горд, че съм негов син. Как той усили моя оптимизъм и укрепва вярата ми в него“ (19 октомври 1920). В поздравителното си писмо до юбиляра, написано с такава сърдечна топлина и неизмерна национална гордост, Шишманов отново разкрива проникновените си разбирания за историческата същност и значение на Вазовото творчество, за обществения резонанс на неговия юбилей. „Наистина аз съм далеч, далеч от тебе, но аз виждам тъй ясно как България, цяла сияеща от радост, възлага лавровия венец върху челото на най-великия си син. И мене се чини, че се връщам 6 века назад, когато Италия, на връх Великден 1341 г., увенча на Капитолий своя най-гениален поет — Петрарка. Защото и Италия, също като България днес, бе тогава нещастна, политически разпокъсана, но идеята за единство (l'Unita) бе вече жива. Ако и разделена и отчасти под чуждо иго, тя намери своето национално единство в общото признание на Петрарковия гений.

Не е ли същото днес и у нас?

О, щастливце, любимце на съдбата, забрави в днешния ден, като самия народ, големия траур и разтвори широко душата си за хилядите и хилядите, които търсят да намерят в горешия култ към обожавания поет своята разколебана вяра в гения на българския народ, вярата в конечното тържество на истината и светлината, вяра, която всагда с жара на апостола и пророка „на три поколения в душата“. Признава, че нищо не го е правило „тъй горд както съзнанието, че съм успял да си спечеля искрената любов и уважението не само на общопризнатия национален поет, но и на рядко благородния и хуманен човек“ (24 октомври 1920).

В тези юбилейни дни Шишманов е в непрекъснато писмено общуване с поета, за да изкаже мисли и съждения, непреходни по своето научно значение. Величието на Вазовото творчество Шишманов съглежда в това, че то е художествен израз на болките и страданията, на идеалите и копнежите на широките народни маси, на човешките усилия за свобода и прогрес, за национално и общочовешко добруване. Затова именно поетът намира такава признателност у целия народ. „О, тоя народ-скептик (станал такъв защото цели столетия е бил лъган), как знае той да разкрива душата си, когато повярва в една личност! Ти, любимце на съдбата, ти умя да завладееш сърцето на тоя „изуверен“ народ. Кой друг в България може днес да се мери в това отношение с тебе.“ И по-нататък: „Народ, който е родил Вазов има право да се гордее и да вярва в своята звезда, въпреки всички национални и всемирни катастрофи“ (23 октомври 1920).

Народното признание е най-солидната гаранция за стойността на Вазовото творчество и най-добър отговор на онези, които всячески са искали да омаловажат и подценят това национално богатство. Вазовият бодър оптимизъм вдъхва вяра и у младите поколения, помага и на онези, които поради липса на исторически усет създавали песимистична поезия, разпространявали скептични настроения. На мрачната безперспективна лирика на българските индивидуалисти и символисти Шишманов противопоставя „неизличимия оптимист“ Вазов, който никога не унива и дълбоко вярва в силата на българския гений, защото сам е частица от тоя гений“. Затова с основание чувствуването се е превърнало в истинско национално събитие, в празник за българския народ.

Скърбейки безкрайно, че не може да участва и лично в тия народни тържества, Шишманов настоява да се запази цялата документация около националното търже-

ство, а самият поет лично да му опише всичко подробно, за да го използва в готвения голям труд за поета. Писмата, разменени в тези дни между двамата, ни навеждат на много размисли за идейно-естетическия и душевно-психологическия свят на двамата радатели за реалистична, народностно-патриотична, нравствено и хуманистично действена литература. Тези писма-изповеди са незаменим документ за личността на големия учен, за цялото му световъзприемане, за естетическите му критерии, за историческата му прозорливост относно националното ни духовно развитие.

Шишманов истински страда, че по време на юбилея, за който толкова много е настоявал, се оказва извън България. Затова пък иска да го държат в течение за всичко станало по време на чествуването в София и Пловдив. А и сам мислено си представя всичкият блясък на тържествата. „Можеш си представи как се радвам на твоята втора коронация в подножието на Пловдивските тепета, но и как дълбоко скърбя, че и тоя път не ми бе дадено да бъда жив свидетел и на тоя триумф — аз, който най-много заслужавах, може би, това щастие. Mais enfin такава изглежда да бъде моята съдба. Тя не ми позволи, жестоката, да участвувам ни в едно наистина велико историческо събитие в България. Когато русите минаха Дунава, аз бях във Виена; когато Северна и Южна България се обединиха — бях в Женева; когато България се провъзгласи независимо царство — бях изгнаник в Цюрих. . . Тъй и за твоя юбилей съдбата ме захвърли чак в Берн. . . Защо ли, жестоката, ме държи тъй и до днес от всички големи радости? Добре поне, че ме е надарила с *жива фантазия и с една душа, способна* още да се възхищава, та все пак има нещо подобно на *szatz* — удоволствие, както биха казали немците“ (12. XII. 1920). Много съдържателни и показателни са и писмата, които изпраща Вазов на своя приятел в чужбина, искрено споделяйки цялото си душевно състояние, дълбоките си външения, изпитани по време на юбилейните дни¹⁷.

И увенчаният народен поет, и ученият-литератор с еднакъв възторг споделят задоволството си, радостта си от тържеството на българската национална култура. Техните мнения и оценки по всички въпроси почти се покриват. И двамата посрещат с еднакво разбиране критиките, идващи от хората около сп. „Златорог“. Нали именно от страниците на това списание Боян Пенев писа: „Поезията на Вазов се отличава с безкрайна бедност в идейно отношение. Неговата мисъл не се издига по-високо от най-обикновените, най-шаблонните и повърхностни форми на един национално-политически, патриотически или пък обществен идеал. Идейното съдържание на песните му никога не ни изненадва с оригиналност и дълбочина, не свидетелствува за будно религиозно съзнание или пък за една по-ценна отвлечена мисъл.“¹⁸

След като преглежда всичко писано около юбилея, ученият идва до извода, че Вазов далеч още не е оценен по достойнство и че тепърва предстои да бъде все-странно и задълбочено изследвано неговото творчество. „Дойде ми на ум, че нищо не съм ти писал за юбилейните сборници, книжки и списания. Добре е, че се сети да ми ги изпратиш. . . Какво да ти кажа? Пак най-хубавото е, каквото е написал Гаврилки под твоя диктовка. Останалото (и поетическите излияния, и научните монографии) е, с малки изключения, *бледно*. Добре забелязва Пундев в „Златорог“: „Сборниците посочват, че Вазов е все още недостатъчно разбран, усвоен, оценен и сега, когато се празнува петдесетгодишнината на неговата поетическа дейност.“ Ще прибавя само: че не само сборниците, но и статиите в списанията показват същото.“ Но е доволен, че юбилеят се е превърнал в тържество на българската национална литература и култура, че основният патос на всичко станало звучи оптимистично въпреки скептицизма и критиките на някои среди, оказали се неспособни да надмогнат своите тесногърди разбирания и предубеждения.

По примера на специално създадените институти в чужбина за изучаване творчеството на големи писатели Шишманов настоява и в България да се организира

¹⁷ Ив. Шишманов. Иван Вазов за втория си юбилей. — Българска мисъл, 1927, кн. VI—VII.

¹⁸ Златорог, 1921, кн. 4—5, с. 226.

такъв център, где то всестранно да се проучва делото на „най-големия български творец на художественото слово“. А когато по предложение на поета се отпуска известна сума на Шишманов от фонд „Вазов“, за да се лекува в чужбина, той категорично се отказва от подобна помощ и предлага тя да бъде разделена като премия за редица набелязани от него изследвания върху Вазовото творчество, за да може все-странно и пълно да се разкрие историческата значимост на това епохално национално дело. „Но ако искаш да ми направиш едно истинско удоволствие, предложи на Омарчевски (тогава министър на народната просвета — б. м., Г. Д.) да обяви за тия 10 хиляди следните премии: 1. 3000 л. за една изчерпателна историко-литературна студия: *Развитие на Вазовото творчество* по съдържание и форма с оглед към чуждите влияния. 2. 2000 л. за една етико-социална монография: *Вазов като възпитател на своя народ* (национални и общочовешки идеи в творчеството на поета). 3. 2000 л. за една филологическа студия: *Заслугите на Вазов за българския език* (анализ на Вазовото езиково богатство). 4. 2000 л. за една фолклорна студия: *Вазов и българския фолклор*. — Остатъкът от 1000 л. нека се обещае на тогава, който ни даде една *Пълна библиография* на всичко писано на български от Вазова и върху Вазова (критика, рецензии, полемика, оценки и отзиви).

Желателно би било естествено да имаме и една пълна библиография на *преводите* на Иван Вазов и на всичко писано върху Вазова на чужди *езици*, но това не е работа за една-две години, за това не я вписвам в реда на желаните от мене премии.

Одобряваш ли моето предложение? То е съвсем сериозно и бъди уверен, че да разполагам аз с Вазовия фонд, щях да го изпълня.

Това би било най-добрия начин да бъде награден за инициативата, която взех чрез Академията за уредбата на твоя юбилей — четем в писмото от 5 юли 1921 г. Не потвърждава ли тая така нашироко и проникновено начертана програма за изследвания, че Шишманов е схващал наистина най-пълно същността и многостранността на Вазовото творчество за развитието на националния ни духовен живот! Една научна програма, която все още не е изпълнена в нейната цялост.

Все в същото писмо Шишманов изказва съражданията си, че Вазов взема участие в национални литературни и културни тържества, че е присъствувал „и при второто (национално) погребение на Пенчо Славейкова и Петко Тодорова“, макар първият така яростно да го е отричал — „но ти си великодушен и знам, че отдавна си простил на нещастния изгнаник“. И нещо повече, че се е съгласил от фонд „Вазов“ да бъде взета необходимата сума за пренасянето на Пенчовите и Петко-Тодоровите кости в роднината. „Това нека бъде твоята отплата за безпощадната борба, която Кръстевият лагер беше ти обявил. *Тъй трябва Вазов да отмъщава*.“

В друго писмо от това време Шишманов отново уверява поета в неговата национална значимост: „Но ти, любезни Вазов, изигра в еволюцията на българската литература една изключителна роля. Ти сам за себе си представляваш една епоха, която никога няма да се върне вече, както няма да се повторят и социалните условия и историческите моменти, които те създадоха.“ Иска да го убеди да даде съгласието си къщата му да се превърне след смъртта му в музей.

След като отшумяват юбилейните тържества, Шишманов настоятелно съветва народния поет да си почине, да си възвърне душевното спокойствие, за да може отново да се хване за перото и да обогатява с нови творби родната ни литература. „Аз не гледам на последния ти юбилей като на един вид триумфално погребение. Тъй вероятно мислят хората около редакцията на „Носорог“ (така той нарича сп. „Златорог“ — б. м., Г. Д.). Аз очаквам, напротив, от тебе още много. Ти знаеш моята теория за периодичността в творчеството на гения, на великия талант. Гете (най-добрия пример в случая) много ясно забелязва на едно място, че обикновените хора са само веднъж млади, а гениалните натури преживяват няколко пубертета. Тъй е и с тебе. Помниш ли, това ти го казах, когато пишеше „Люляка ми замира““. Но за твоя пубертет се искат по-широки кръгозори от тия, които ти дава България, особено в послед-

ните години.“ Затова го съветва да обиколи повече страни, да види живота и вън от България, да събере богат и разнообразен жизнен материал. „Ти, който се възхищаваш толкова от В. Юго, трябва да нагласиш като него лирата си и за други акорди, по-общочовешки — за всемирна любов, за братство и хуманност.“

Имайки предвид нападките от страна на социалистическия печат, който обвинявал Вазов, че е останал чужд на социалните проблеми, все в същото писмо Шишманов иска от поета да докаже на тези свои отрицатели, „че и ти умееш да страдаш с унижените и оскърбените, че твоето сърце е чувствително за тяхната мизерия и техните болки, че певецът на „Не се гаси, туй що не гасне“ не е бил никога поет само на една класа (буржоазията) и, че който умее с такъв свещен патос да възпява труда изобщо, не може да не благоговее и пред труда на индустриалния работник... Ето какво очаквам аз от едно твое по-дълго пребиваване в Европа... Досега ти си бил предимно *национален* поет. Аз се надявам да те видя още и певед на *общоевропейските идеали и копнежи*“ (12 декември 1920). Тези думи придобиват още по-голяма стойност, като се има предвид, че са казани по време, когато след края на Първата световна война демократичните сили в Европа са в подем, когато се умножават редиците на онези, които искат да изградят един нов, социалносправедлив свят. Не говорят ли красноречиво тези думи и за насоката на Шишмановите препоръки и указания към неговия довереник-поет при обсъждане на едно или друго произведение, преди да бъде още отпечатано? Какви по-убедителни доказателства за благородното въздействие на учения върху поета в усилията му да създаде социално и национално действена, нравствено-хуманистична литература! Тези Шишманови мисли съвпадат с най-прогресивното и правдивото, което дотогава е било писано за Вазовото творчество. За разлика от многото писания по онова време, освен Шишманов, може би единствен друг, който указва на тези страни от Вазовото творчество, е Гео Милев. С право той подчертава, че Вазов „не е поет на онова властващо днес съсловие, наречено българска буржоазия“, защото подобно на българските възрожденци възпява великите идеали: правда, свобода, хуманизъм, любов към народа и труда, преклонение пред идейните и нравствените качества на дейците на националноосвободителната борба, възпети така вдъхновено от поета¹⁹.

Точно в момента, когато мнозина уверяваха, че Вазов се е „изчерпил“, а други критици го караха да се насочи към вътрешно самовглъбяване и индивидуалистично-мистицини търсения и т. н., Шишманов настоява той да възпее „труда на индустриалния работник“, т. е. на оная класа, която все по-настойчиво заявява своите права, започва да играе все по-решаваща роля в обществено-икономическия живот.

В своя отговор Вазов наистина признава, че се чувствувал твърде уморен, че за момента няма особени творчески планове. „Аз нищо не работя вече. Турих точка. Пора уж! Напразно ме мушиш — много дружески обаче — да тегля пак изтъркания хомот. Не, аз съм пуснат на паша вече!“ (26 януари 1921).

Към края на февруари поетът отново споделя с приятеля си, че след тревогите по юбилей чувствувал нервите си твърде обтегнати — „имам безсънни мъчителни, те влияят на душевното ми състояние, та и на здравето ми. Обзела ме е една несвойствена мене ленност, не ми се работи, не ми се пише. Заприличал съм на Обломова.“ Разбирайки състоянието му, школуваният психолог и сега съветва поета да не се тревожи, а да излезе за няколко месеца извън България и хубаво да си почине. „Не се насиляй. Остави природата да си действа сама. Прежната еластичност на духа сама ще си дойде пак. Ти се предай сега на *dolce far niente*. Имаш пълно право на почивка. Само далеч (по-малко за 1—2 месеца) от душната българска атмосфера“ (8 март 1921).

За поета-патриот обаче и европейската действителност не е по-малко угнетителна след всичко онова, което родината му е трябвало да претърпи от западните правител-

¹⁹ Гео Милев. Избрани произведения. С., 1950, с. 193.

ства като възмездие от изгубената война... „не ми се ще вече Европа... Ох, как я намразих! Тя ме души сега. Изсмука ни кръвта чрез репарационни комисари, наводнили София. Мразя вече тоя Запад с всичката му цивилизация и фалш“ (3 април 1921). На въпроса на поета, кога ще се върне в България, Шишманов отговаря с не по-малко огорчение: „Не знам... Тъй като България малко се нуждае от монте сили, защо да бързам? Кому съм нужен там? Може би малко на тебе. Mais le reste. Университета ли ще плаче за мене? Монте колеги никога не са били особено нежни за своя другар. Ще кажеш, че България има нужда от компетентни хора. Лъжеш се. Сега най-малко...“ (18 април 1921).

Показателно за психическото състояние и творческите пориви на поета в онова време е писмото му от 4 април. Той съобщава на приятеля си, че „препраща“ стихосбирките „Трендафилите“ и „Юлска китка“, като прави поправка и допълнение. „Поетът винаги има право на такива изменения в интерес на красотата на творбата си... И друга причина ме кара да преиздам „Трендафилите“. Всички, които писаха за моята поетическа творба, пишат само за националистическите ми стихотворения: съществува вече легенда, че чувството на любовта ми е непознато. А това е лъжа. Аз ли не съм любил? Моите сърдечни струни ли не са трептели и звънтели от това човешко, архичовешко чувство. После в „Трендафилите“ аз съм дал най-хубавите цветя в цялата моя лирика — дали ще бъде нескромно да кажа: и в цялата наша лирика? Ох, видиш ли на край време ставам вече грандоман! Но това само ти знай!“

Постепенно творческият дух у Вазов отново укрепва. Той се връща към някои изоставени работи. През лятото започва да преработва прекъснатата някога драма „Краят на Ивайло“ с намерение да я представи за откриването на театралния сезон, но вече под название „Престолът“. Скърби обаче, че първият му помощник се намира далеч в Швейцария и го е оставил сам да се измъчва над драматичното произведение (16 май 1921).

Изблъкът на нови творчески сили заинтригува учения-литератор и той уверява поета, че, макар и далеч, не е престанал да се интересува и от „поетическата кухня“ на писателя. По-късно Вазов му изпраща ръкописа на драмата с молба да я прочете и направи „смело и без стеснение“ критическите си бележки. И в последното си писмо, само десетина дни преди смъртта на писателя, 6 септември 1921 г., Шишманов изпраща обстойните си бележки за „Престолът“, които представляват проникновена аналитична рецензия, написана с голяма компетентност и грижи за авторитета на Вазов. Откровено и убедително строгият критик разкрива идейно-художествените недостатъци на драмата, подкрепя изводите и препоръките си с анализ на отделни сцени и образи на героин. „Новата ти драма е един измъчен опит да се обясни краят на Ивайло.“ Обаятелният образ обаче на легендарния овчар не бил сполучлив, „като целен тип не задоволява“, характеризиран бил с най-противоречиви черти, лишен от една обединяваща идея. Последователно проследява характеристиката на всички лица в драмата, изтъква явни жизнени и исторически несъобразности, психологически немотивирани действия, романтични увлечения, използване на черти от познати вече Вазови герои и т. н. Авторът е прекалил в желанието си да направи драмата си „по-ефектна“. „И тук ти си останал верен на старата си романтична техника: откриване на тайни врати, подслушвания, предreshавания, гръмотевици, ориенталски танци, царе, които се явяват като дрипави селяни и пр. Всичко това обаче или почти всичко, е познато и от другите твои драми.“ Сочи езикови и други граповини, които намаляват художествените качества на произведението. След цялостен разбор на драмата Шишманов заключава: „... Ивайло иска коренно да се одяла. Няма какво, трябва да се опиташ да го направиш психологически по-верен. Не може да бъде той и Жана Д'Арк, и Лъже-Димитрий, и Ив. Асен II, и Тристан едновременно. Трябва да се решиш на една основна концепция. Знаем, че това е много мъчно, но ако не можеш — по-добре не бързай да даваш драмата си на театър... Ти ще намериш може би, че критиката ми е тоя път малко рязка, но след нечувания ти юбилей аз съм длъжен да бдя още по-строго за твоята репутация. Не бива да я разваляш със слаби произведения.“ Не-

съмнено, школуваният литератор явно е съзрял къде се крият слабостите на новия драматургичен свят на Вазов и от своите реалистични, психосоциологични позиции сочи идейно-художествените недъзи на драмата.

Колкото и да му е било мъчно, увенчаният поет е трябвало да признае справедливостта на критиката. В последното си писмо от 17 септември той пише на своя неизменно верен приятел и искрен съдник: „Макар да си много строг, както и бях просил, към драмата, аз ти благодаря за положения труд. Повечето от твоите бележки намирам за справедливи, но и някои — не. Причината за това е в нашите различни схващания за драмата. Аз обаче и преди твоето писмо бях осъдил „Престолът“, както си видял от моята откритка. Самата идея за написването ѝ беше погрешна. Да, не трябва сега да излизам пред света с работа рискована.“

* * *

И при такова душевно състояние и творчески занимания идва фаталният край Шишманов дълбоко е покрусен от вестта за смъртта на поета. В съболезнователните писма до близките на починалия той горчиво оплаква голямата, с нищо незаменима семейна, литературна, национална загуба. „Пиша Ви през съзми“ — така започва писмото на учения от 28. IX. 1921 г. до сестрата на поета Вѣла Вазова. Както в писмото до сестрата, така и до брата — Борис Вазов, Шишманов настойчиво моли „да запазите, ако е възможно, кабинета и спалнята му в същото състояние, в което са били в последните дни на живота му, да запазите свято неговата архива до най-малкото надраскано късче хартия и да не допускате да се публикува каквото и да било без да е било приготвено за печат от покойника; да ми опишете подробно последните му дни, особено болестта му до последното дихание“. Всичко му било необходимо, „за да изпълня един свещен дълг към потомството, към науката и към паметта на великия ви брат“. Настоява да не се разпиляват и другите материали на писателя, къщата му да бъде превърната в музей, да не се дава гласност на драмата „Престолът“, защото имала сериозни слабости. „Аз ще Ви кажа какво може да се направи с тоя му посмъртен труд. Ние сме длъжни да пазим ревниво репутацията на великия покойник“ — говори Шишманов в друго писмо (1 октомври 1921 г.).

Все под кошмара на страшната вест, съкрушила го морално и физически, в писмо от 10 октомври Шишманов пише на д-р Парашкев Стоянов: „Всичко вървеше хубаво до 25 миналия месец; когато като гръм от ясно небе дойде съсем неочаквано вестта, че Вазов е починал. От тоя ден не мога да дойда на себе си. Просто не мога да вярвам, че тоя як, жизнерадостен гигант не е вече между живите. Ти знаеш какво интимно приятелство ни свързваше и лесно ще си обясниш, защо известието за Вазовата смърт се отрази тъй чувствително върху мене и не само морално, но и физически. Нас ни деляха само няколко години (и то не бяха много — 12), иначе във всичко ние бяхме едно сърце, една душа. Никога и сянка от недоразумение не падна върху нас. Вазовото доверие беше безгранично. Той нямаше никакви тайни за мене, ето защо аз успях чрез разпитвания да узная от него много интимности от живота му, които пред други никога не би издал. Разбира се, че аз няма да злоупотреба с това доверие.“ По-нататък в писмото го моли да му съобщи подробности около аутопсията на тялото на поета, необходими за готвената му биография²⁰.

Все под дълбоката покруса от великата загуба Шишманов написва обстойна възторжена статия и я обнародва в швейцарския вестник *Der Bund*, в броевете му от 23 и 30 октомври, озаглавена „Българският Poeta laureatus Иван Вазов (1850—1921)“. От верни културно-исторически позиции очертава обществената и духовната възрожденска атмосфера, в която се формира по-късният народен поет, посочва основните черти и тенденции на Вазовото творчество, като особено набляга на неговия патриотизъм, хуманизъм и демократизъм, на любовта му към труда, към културния напредък; обо-

²⁰ АБАН, ф. 11, оп. 3, а. б. 1448.

снова, че то е насочено изцяло да служи на национално-духовното възможване на българския народ. „Макар душата му да е трептяла в унисон с народната душа — пише Шишманов, — той не е бил никога механична говорна тръба на народа си. Обожавайки и идеализирайки народа, той му е посочвал все по-високи идеали, защото и народите растат заедно с целите, които те преследват. Сам дълбоко хуманен, благороден и толерантен, Вазов мразеше всеки шовинизъм и призоваваше българите — възпявайки техните борби за свобода и прогрес — всякога към любов, към благородство и работа. . . Той събираше в себе си като във фокус всички лъчи на миналото, за да ги пръсне отпосле на всички страни през призмата на богатия си интелект.“²¹ Тази Шишманова статия е интересна и в друго отношение — тя запознава западноевропейската културна общественост с историческото развитие на българския народ още от средновековието насам, очертава главните етапи, през които преминава българската етническа общност, успяла още през IX—X век да създаде една цветуща литература, сочи и факторите, които обуславят националното възраждане през 18 и 19 век, след едно петвековно чуждо потисничество и т. н. И на този исторически фон вече ученият характеризира епохалното дело на Вазов, извисил се до най-големи идейно-хуманно-духовни върхове, станал изразител и тълкувател на народната съдбовност.

Изказаните и тук съждения, преценки и изводи се родят с постановките на днешната марксистическа критика и ярко контрастират на онези писания от онова време — било от страна на буржоазията, било от страна на социалистическата критика, които от различни позиции и съображения отричаха или омаловажаваха творчеството на поета, квалифицираха го като отминал етап в литературния живот, което не намирало повече резонанс сред обществото, и т. н..

Когато през 1927 г. се появява на френски език антологията „Български поети“ с „кошунския предговор“ на Ал. Дзивгов, където поезията на Вазов се сравнява с „разглобена латерна“, невълнуваща вече никого, навяваща само „един славен спомен“, Шишманов цял закипява от гняв, до болка чувствава обидата, нанесена на „тегия на българския народ“. Писмено предупреждава министъра на народната просвета, от чието име е издадена антологията, че ако не бъде спряно нейното разпространение, ще поеме „сам публично върху себе си защитата на жестоко обиденият дух на Вазов пред българския народ“. А ведно лаконично писмо до брата на поета — Борис Вазов, с неизмерима болка му пише: „Четох в „Мир“ с какъв жар и свещен гняв браните от разни ерменци и поганци Витоша и се питам защо мълчите, когато други много по-опасни поганци оскверняват паметта на Вашия брат, която трябва да Ви бъде по-скъпа от всички Витоши и туристически хижи на света.“ Въпреки обаче протестите и предупрежденията антологията бива разпространена. И Шишманов веднага излиза с една страстно написана статия — „Един литературен атентат“ (в. Мир, бр. 1812), където отново с жар защитава делото на народния поет, изобличава всички онези, които с престъпно лекомислие и национален нихилизъм са посегнали върху гордостта и славата на народа ни, хвърляйки кал върху едно от най-ценните богатства на българската национална култура. „Чете човек и се хваща за косата! Що е това? Характеристика на поезията на тогава, в когото цяла една нация и днес съглежда най-яркото изражение на собствения си гений. . . Четете и питате, не е ли това прямо един юмрук в лицето на цял един народ? И това в един момент, когато все по-често и по-често се издига из средата на младите поети мощния зов: назад към Вазов, към неговия здрав реализъм, към неговата страстна обич и привързаност към родното в език и традиции. . .“ Пламенната защита завършва с гневен укор срещу Министерството на народната просвета, че е позволило да се издаде такава книга-пасквил, в която се очерня големият български творец Вазов — гордост и слава на народа ни.

²¹ Иван Шишманов. Българският Poeto laureatus Иван Вазов. — В: Избрани съчинения. Т. II, с. 319.

За съжаление Шишманов не можа да завърши оригинално замисления си труд за живота и творчеството на Вазов, за който в продължение на цели десетилетия събира всякакъв род материали. Нали с оглед на този свой труд подхваща интересната анкета, предразполагайки писателя към самопризнания и саморазкрития, към разнообразни лични свидетелства, неоченими по значимост. Над него ученият работи до последните си дни. Издадена посмъртно през 1930 г. под заглавие „Иван Вазов, спомени и документи“, под редакцията на проф. М. Арнаудов, книгата става настолна за всеки, който иска да се срoди с феномена Вазов, с неговия вътрешен и външен свят.

За плана, характера и задачите на грижливо готвеното изследване може да се съди по начина на събиране и естеството на фактическите материали. С какво старание школуваният литературен историк-психосоциолог изучава и анализира всички онези фактори и предпоставки—социално-икономически, биографски, психологически, литературни традиции, външни влияния, душевни предразположения, творчески подтипи и замисли и т. н., които са оказали въздействие върху гражданското, идейното, нравствено-естетическото оформяне на народния поет. Чрез твърде умело водената анкета той е успял да навлезе във вътрешния свят на поета, да улови и разгадае най-скритите страни на творчеството му, да предизвика непринудената и съкровена изповед на твореца върху страни и моменти, до които е трудно да се добере и най-проникновеният изследвач. „Това, което давам един вид като автобиография на Вазов, е плод на стотина въпроси, които съм задавал на поета в разни времена и не винаги в систематичен ред“ — признава Шишманов в недовършения предговор към книгата. Когато обаче се запознаем с характера на тези „стотина въпроси“, веднага се долавя, че те са били поставяни винаги с оглед на един основен замисъл, с оглед интересите на литературния историк-психосоциолог, за да извлече от поета необходимите му отговори, „без да подозира, че го фиксирам на книга“²². Тези въпроси, а и цялата анкета, която той води с поета, както и замисълът на книгата са извънредно показателни за методологията и методиката на учения, когато иска да осветли едно такова оригинално явление като Вазов.

Верен на своя психосоциологически метод, изследвачът се стреми всеотранно да се документира и когато осветлява историческата действителност с нейната сложност и многообразие, и когато характеризира социалната и духовната среда на поета, и когато разкрива генезиса, реалните поводи, прототиповете на Вазовите произведения, и когато търси да вникне в идейно-естетическото кредо на писателя. Така читателят навлиза в творческата лаборатория на поета, с интерес узнава за обективно-историческите предпоставки и субективно-творческите импулси на произведенията му — създали епоха в развитието на националната ни литература, сродява се с чувства и емоции, с граждански външения и интимни трепети на твореца, както и с вкуса му към определени формално-художествени средства и т. н.

Трябва човек да прегледа стотиците фишове, на които е обозначил събитията и явленията, свързани в една или друга степен с епохата, с живота на писателя, както и въпросите, които е възнамерявал да разгледа и осветли, за да се убеди колко широк, всеобхватен е бил замисълът на изследвача. Така на отделни фишове са отбелязани: реформаторското движение в Турция от 1829 г., сръбските князе Милош и Михаил, Сърбия самостоятелна, духовният живот у нас и в Европа през 19 век, възраждане на България след Венелина; означени са също имената на много български възрожденци от Неофит Рилски до Ботева, нахвърляни са отделни мисли за литературата на балканските и европейските народи и т. н. На други фишове са фиксирани и отделни глави от биографията на поета: Солот и околността, културен и обществен живот, дом и двор, род, баща, майка. В един плик с надпис „Мироглед“ са поставени по-малки пликчета, надписани: любов, русофилство, народни песни, предания и пр.;

²² Иван Вазов. Спомени и документи. Пос. съч., 353—354.

сърби и българи; училища и учени; етични начала, хуманизъм; труд и пр.; начетност, образование, политика, отрицателни типове, интелигенция, службогонство и редица други най-различни библиографски указания и справки, мисли и разсъждения за биографията и творчеството на Вазов. Широтата на въпросите, които е искал да осветли, говорят за методологията и усилията на учения да постави Вазовото дело на фона на цялостния тогавашен общественно-политически и духовен живот. Той пристъпва към творческата личност като към продукт на социално-историческа и културно-духовна среда, която определя и насоката на изява на един роден талант. Съчетава проникновените си наблюдения над творческата индивидуалност с нейния душевен строй, философски, нравствени разбирания и духовни изживявания, с верни характеристики на външния свят, сред който е живял творецът. И тук той следва дълбокото си убеждение, повтаряно не един път в лекциите по западноевропейска литература, че всяко художествено произведение „отразява не само личната психика на един писател, но и душата на една епоха и на едно общество или на известен социален клас“.

Макар и твърде резервиран, когато е трябвало да прави достояние другиму външната и вътрешната си биография, благодарение умението на Шишманов Вазов разкрива много моменти и страни от своя жизнен и творчески път, от естетическите си разбирания, неуловими за обикновения изследвач. Покрай въпросите за потекло, цел, творческо оформяне на дадено произведение или за прототипа на даден герой изследвачът иска да узнае „естетическото верую“ на поета, схващанията му за смисъл, роля и значение на поезията. Така, в непринудена дружеска беседа Вазов заговорва за „социалната роля на поета и защо поетът трябва да живее с епохата и народа си“, изказва неодобрението си на модернистично-формалистичната поезия. „Но аз в поезията не търся само пусти звукове. Аз искам и смисъл.“ Отново потвърждава, че никога не е писал само за да забавлява — „принципът *l'art pour l'art* във всеки случай не е мой“.

Литературният историк се интересува и от психологията на творчеството, от чувствата, емоциите, интимните трепети, от вкуса на поета към определени ритмични стъпки и стихосложения, в кои моменти идва до интензивна продуктивност и т. н. При съвместно обсъждане на драмата „Ивайло“ на запитването на Вазов, дали може да измени някои данни от историята, Шишманов отговаря, че писателят не е длъжен до педантичност да се придържа в историческите факти и сочи за пример Шекспир, Шилер и др. В друг разговор обаче ученият пояснява, че писателят не е свободен да нарушава историческата правдивост, „да дава на средновековни личности модерни чувства и понятия за нещата“, както Вазов се е увлякъл в „Ивайло“. Говорейки и за необходимостта от творческа инвенция, че изкуството не може да бъде копие на действителността, едновременно с това припомня, че писателят трябва да се съобразява с нейните закономерности, с жизнената правда. Затова нему са необходими освен талант, още и широки познания, независимо по какъв път ще ги получи — от „университетските чинове“ или чрез самообразование²³.

Схващайки значението на езиковото майсторство за художественото творчество, изследвачът кара поета да изкаже възгледите си за българския език — „една любима Вазова тема“. От личните Вазови признания личи с каква грижа и старание поетът се е отнасял към езика на своите произведения, с какви прекрасни думи е обогатил родната реч. Подобно на Вазов и Шишманов е страстен радетел за богат и звучен български език, за език, близък до народните говори, разбираем за народните маси. Нестручайно най-възвишеният поетически апотеоз на българския език — „Родна реч“, поетът посвещава на Шишманов. На състоянието и развитието на националния език ученият гледа като на важно условие за подема на литературата, сам пише няколко статии по въпросите на езика. За да бъдат създадени значителни художествени произведения, трябва да съществува език, годен да бъдат изразени сложни психически съ-

²³ Иван Вазов. Спомени и документи. . . , с. 103, 168, 173, 209, 142.

стояния, тънка поетическа мисъл, богат външен и вътрешен живот. Не може да се искат високи художествени творби „от един беден, груб, необработен език... Как щеше у нас Вазов да напише „Под игото“ или „Епопея на забравените“, Пенчо Славейков „Кървава песен“ или „Фрина“ с езика на Паисия или на Христати Павловича Дупничанина?“ С такива разбирания ученият-литератор непрекъснато ще насочва българските писатели към богатия извор на народната реч, ще настоява да черпят от езиковото богатство на народното творчество. Предлага да се създаде „речник на българските говори — една необходимост за нашите художници на перото“ — както пише в статията си „Българския писател и „Родна реч“²⁴. По личните признания на редактора на „Родна реч“ — Ст. П. Василев, списанието било основано благодарение и на настояванията на Шишманов.

Несъмнено книгата на Шишманов ни предлага материал от най-различно естество, безусловно необходим за всякакъв род изследвания както конкретно за народния поет, така и по редица по-общи принципиални въпроси. А оценките, съжденията, характеристиките, които тя съдържа, имат особено голяма стойност и значение, защото са правени от човек, който най-добре и най-отблизо е познавал твореца, цялото му житие и битие и съкровения му психичен, нравствено-емоционален свят, а и защото единствен Шишманов е бил способен да го предразположи за откровения и изповеди, иначе толкова затворен към други. Братът на поета — Борис Вазов, в спомените си признава: „Д-р Шишманов съумя да накара поета да му повери не само всичко по зародиша на творенията, но и да го разположи да разкрие душата си пред него.“

За значението на Шишмановия труд проф. М. Арнаудов — редактор на книгата, пише: „Шишманов не успя да обработи за печат големия биографски и литературно-научен материал, за да проличи по-ясно неговият въгълна гледане и обяснение, но все пак ни завещава гравидо, от което и общата теория на творчеството може да прави добра употреба. Какво е например съотношението между емоционален живот и вдъхновение, как се вестява творческо настроение и поетически метър или от какви общи гледища са обусловени стил и естетически идеал на поета, това, както и много друго, ние разбираме при един частен случай, способен да бъде използван и за принципиални заключения.“²⁵

Значимостта на Шишмановия труд не е могъл да не признае и един такъв критик като Г. Бакалов, който, както е известно, плати немалко данък на неправилното сектантско отношение към Вазов. В една рецензия по случай излизането на книгата Бакалов пише: „Проф. Шишманов, най-крупният буржоазен литературовед, макар сам да не е успял да завърши своя труд върху Вазов, все пак е оставил във висша степен интересен материал, който въвежда читателя в „светая светих“, запознава го с интимния живот на Вазов, с неговата изповед... Фигурата на най-крупния писател на българската буржоазия... изпква в тая книга по-ярко, отколкото другаде.“²⁶

* * *

Наистина в културно-историческото ни развитие няма друг случай на такова дълголетно и плодотворно общуване между учен-литератор и писател-художник, общуване, обусловено от дълбоко родство в мисловност и емоционалност, в гражданско-хуманистични пориви и културно-естетически разбирания, от еднакво силна любов към родното и общочовешкото, от неизменна вяра в светлото бъдеще на българската нация, на общия духовно-нравствен прогрес. Патриоти и хуманисти, те и двамата живеят с еднакви тревоги, вълнения и стремежи, еднакво дълбоко страдат от пошлото и поквареното в общественния живот, от примитивното в художествени критерии, от

²⁴ Родна реч, 1927, кн. 1.

²⁵ М. Арнаудов, Основи на литературната наука. С., 1942, с. 310.

²⁶ Г. Бакалов. — Звезда, г. I, кн. I, с. 92.

безскрупулността в политически и социално-нравствени отношения. И двамата безмерно се радват от всеки успех на националната интелектуално-творческа мисъл, от всяко народностно възможване, всеотдайно защитават завоеванията на народа ни през вековете. Единият — с неумолимата логика на научната мисъл, другият — със средствата на възхитеното и правдиво поетическо слово, искат да възкресят личности и дела от далечното или по-близо минало, за да ги посочат за пример и направят опора на младите поколения в по-нататъшния градеж на нова България. А и да покажат на чуждия свят богатото ни наследство, често непознавано, игнорирано или изопачавано.

Макар и с възрастова разлика от 12 години, и двамата се разбират прекрасно, взаимно се търсят, чувствуват се необходими един на друг. И страдат, когато обстоятелствата им пречат непосредно да беседват. Тогава пък писмата — искрени и сърдечни, делови и съдържателни, идват да удовлетворят поне отчасти тази духовна жажда за общуване.

Както вече бе посочено, младият учен пръв и твърде отрано съглежда оригиналната личност и голямото дарование убъдещия увенчан поет, за да отдаде много сили за неговото утвърждаване и стане най-проникновеният познавач, изследовател и тълкувател на половинвековното му творчество, да навлезе в съкровения свят на човека и твореца. Нещо повече — той ще се окаже и този, който в дни на покруса и резигнация, в моменти на физически страдания и душевни терзания, така често спохождали чувствителния поет, ще го подкрепя и насърчава, старайки се да му обяснява превратностите на съдбата, закономерностите на литературното развитие, естествената смяна на поколенията и заедно с това и на вкусовете и търсенията, за да го убеди, че новите генерации в близко бъдеще отново ще се върнат към изконните принципи на неговото народностно, жизненоправдиво, хуманистично творчество. А ще го насочва и към социално-нравствена и общочовешка тематика, към нови естетически прозрения, за да се извиси до нови върхове в трактовката не само на националната, но и на общочовешката проблематика, да заговори за страданията и мечтите на трудовете хора по света.

Колко много критики и отрицания наистина са били отправени към Вазов, колко много усилия са полагани от хора, принадлежащи към различни политически среди и естетически кръгове, водени често от противоположни съображения и предубеждения, критерии и догми, за да бъде подценено и изпратено в забвение това бележито народно достойние. Какви ли не грехове са приписвани на поета, колко превратно са тълкувани неговите произведения, колко много хора на перото са се опитвали да дискредитират, да тълкуват превратно създаденото от Вазов в стихове и проза, както и обществено-гражданския му свят, неспособни да видят — съзнателно или несъзнателно — своеобразието и силата на Вазовия талант, дълбокия демократизъм на духа му. Несмушаван от тези отрицания, тенденциозни и предубедени оценки, а може би и точно заради това Шишманов ще брани от всяко посегателство върху човека и твореца Вазов, ще го утвърждава като върховна творческа еманация на народната духовна енергия. Пръв вниква дълбоко в същността на неговото творчество, характеризира поета като „най-ярък изразител на българската народна душа“, неотменно и аргументирано защитава неговия здрав, народностен реализъм, сочи огромното познавателно, художествено, възпитателно значение на това ненадминато национално културно-естетическо богатство.

След като преглежда всичко писано по повод юбилея на народния поет през 1920 г., при всичките високи признания, които получава юбилярят, ученият заключава, че Вазов все още не е напълно разбран и оценен по достойнство, че литературната наука ще трябва тепърва да се занимава с неговото епохално дело, за да бъде то открито релефно на фона на цялостната ни национална култура, за да се види в неговата непреходна същност и перспективност. А и сам ученият ще посвети последните години от живота си, за да даде своя принос в тая насока, да завърши (уви — без

да успее!) така отдавна и далновидно замислената си книга, с която да хвърля всеобхватна светлина върху личността и твореца Вазов, върху генезиса и реализацията на неговите произведения, върху процесите на изграждане на образи и конфликти, на човешки съдби, да характеризира по възможност най-пълно, използвайки най-различни извори и документи и най-вече личните изповеди и признания на поета, неговия духовен, патриотичен и хуманистичен свят, неговата естетика и поетика. И наистина оставеното ни от Шишманов, резултат на това дълголетно творческо взаимно обущване, макар и незавършено, ни сродява сравнително най-пълно с феномена Вазов, представлява неизчерпаем извор за всякакви по-нататъшни наблюдения и изследвания.

В духовно-интелектуалния ни живот дружбата между учения Шишманов и поета Вазов е наистина уникално явление. По своята плодотворност тя е поучителна и за новите поколения учени-литератори и писатели-художници в усилията им да градят с общи усилия националната ни литература и култура.